

ba Szilágyi Zsófia nemrég megjelent Móricz-monográfiájával. Móricz kiszabadulása a purgatóriumból az érdeklődés eme újabb dimenziójának is köszönhető, de Szilágyi Zsófia ezen túl a nagy író a ma irodalmához fűző szálak felderítésével is hozzájárul napjaink Móricz-reneszánszához. A harmadik úthoz, a neokritika újabb elágazásához járulnak hozzá azok az Ady-kutatók is, akik túllépnek Király koncepcióján, mint Tamás Attila, Kenyeres Zoltán vagy Hévízi Ottó, mégsem érik be a modernségre félsikerrel törekvő Ady képpel. A Lukács-kutatás is ebben a szellemben folyik tovább, amint erre – hogy irodalmi példát hozzák – Veres András könyve a tanú.

A szakkritika helyzetéről adott diagonális áttekintésem Szabolcsi Miklós utolsó József Attila-monográfiáival szeretném zárni. A pozitívista, majd a monográfia műfajával szemléletileg és módszertanilag kísérletező, de a rendszerváltásig az ortodox marxizmussal nem szakító Szabolcsi utolsó előtti monográfiájában, a „*Kemény a menny!*”-ben, Kulcsár Szabó Ernő szavaival „az újraértés küszöbéig” vitte el a József Attila interpretációt. Utolsó monográfiájában, szellemi testamentumában, a *Kész a leltárban* azonban nem lépett be a posztmodern Ígéret Földjére, hanem elvégezte azt, amire az ideológiai kényszerek közegében nem, vagy alig volt lehetősége: szabadon nézett szembe József Attila marxizmusával, szocializmusával, a párt-hoz való viszonyával egyfelől, és pszichoanalitikus orientációjával másfelől. Én magam is a szakkritikának ehhez az útkereső, harmadik irányához igyekszem felzárkózni.

KÁROLYI CSABA

Válság nincs – lázadás nincs – morogni szabad

A MAI IRODALOMKRITIKA HELYZETÉRŐL

Időről időre eszmét cserél a szakma az irodalomkritikáról és a műkritikáról, tudván, hogy az aktuális dilemmák az elmúlt jó kétszáz évben állandóan vissza-visszatérnek. Nincs új a nap alatt. Ha jön egy új nemzedék vagy előáll egy új helyzet, rendre fölmerül, jól funkcionál-e a kritika, és ha nem, miért nem. Ha igen, mégis mi a baj vele. Válságban van-e. (Margócsy István szavaival szólva a kritika „a XVIII. század végi megjelenése óta kérdéses műfaj”, mindig is „az elégedetlenség és ki-elégítetlenség” volt alapvetően jellemző vele szemben. – *Kritika a modern magyar irodalomban, Az olvasó lázadása?*, szerk. Bárány Tibor és Rónai András, Kalligram-JAK, 2008, 73.)

A következőkben az elmúlt kb. 25 év főbb eszmecseréit, vitáit idézem föl, majd ezek néhány kérdését próbálom a magam szempontjai szerint aktualizálni. Teszem ezt nyilvánvalóan mint az *ÉS* könyvkritika rovatának 17 éve szerkesztője, mint gyakorló kritikus, aki az utóbbi években főleg hetilapkritikákat ír egy meghatározott, viszonylag nagyobb közönségnek, mint tanár, aki a zsrnálkritika-írást tanít az

ELTE esztétika tanszékén, mint az *ÉS*-kvartettek kritikai beszélgetéseinek moderátora és mint a Klubrádió alkalmi irodalmi műsorainak vezetője.

1989 után tudtommal az első komolyabb nyilvános eszmecsere a kritikáról 1991 őszén volt, a *Nappali ház* művészeti és irodalmi szemle szervezésében (mely folyóiratnak 1989 és 1999 közt felelős szerkesztője voltam). A provokatív kérdés így szólt: Válságban van-e a kritika? A leghatározottabb válasz Radnóti Sándoré volt: „A kritika válságáról ott lehet beszélni, ahol van működő kritika. Magyarországon széles értelemben vett működő kritika nem létezik.” (*Nappali ház*, 1991/4, 6.). A rendszerváltáskor, ha az irodalom nem is, az irodalmi élet és benne a kritika helyzete alapvetően megváltozott. A szólásszabadság visszaállításával a kritika is szabad lett. Ámde hirtelen nem tudta, mit is kezdjen a nagy szabadságával. A kulturális nyilvánosság összes szereplője elbizonytalanodott. „A működő magyar kritikát, kritikai kultúrát még meg kell teremteni ahhoz, hogy elkezdődjék a válsága” – mondta ekkor Radnóti, és tett is érte elég sokat – úgy is mint a *Holmi* kritikai rovatvezetője.

1993 őszén, épp 20 éve, a Debreceni Irodalmi Napok témája is az irodalomkritika volt (anyaga az *Alföld* 1994/2. számában jelent meg). Ekkor a fő dilemma talán az volt, hogyan viszonyuljunk ahhoz az új kihíváshoz, hogy lehet és kell is negatív kritikát írni, a kultúrpolitikai nyomás megszűntével vége az affirmatív kritika kizárólagos létjogosultságának is, nade azért nem kéne átesni a ló másik oldalára. Talán az akkor már hátsó szándék nélkül is lehetséges „kritikai szigor” és a jó magyar szokásként elterjedt „megudvarlás” között kéne lavírozni. Már ekkor fölmerült az is, milyen viszonyban van egymással az irodalomtudomány és az irodalomkritika.

1995 őszén a pécsi JAK Tanulmányi Napok után robbant ki a kritika-vita a *Jelenkorban*, majd az *ÉS*-ben, 1996-ban. (Legrészletesebb összefoglalása: Sári B. László: *A battyú és a görény*, Kalligram, 2006, 172–236.) A vita, mely – erre már alig emlékszünk – Garaczi László értelmezési lehetőségeiről szólt volna, végül a legkevésbé épp azzal foglalkozott, hogyan közelíthetné meg a kritikus leginkább Garaczi írásait, hogyan is nyerhetne befogadókat a kritika a műnek, hogyan szolgálhatná a közönséget, hogyan tudná még jobban megszólítani az olvasót. Ehelyett meddő vita folyt többek közt arról, mely elméletek alapján célszerű, és melyek alapján nem célszerű megközelíteni egyes műveket. Hogy mikor szakszerű egy kritika, hogy kinek szól, milyen nyelven beszéljen, milyen legyen a viszonya a tudományhoz, kiváltképp az irodalomelmélethez, pontosabban az irodalomelméletekhez – ezek a kérdések, úgy vélem, a gyakorlatban eldőlték azóta. Számomra a legmeggyőzőbben azoknak a komoly tudósoknak a kritikaírási gyakorlata adott választ e kérdésekre, akik párhuzamosan művelik magas szinten a tudományt és a napi kritikát, mindkettőben annak sajátos, egymástól eltérő, de egymásra épülő tudását és beszédmódját alkalmazva. A kedélyek e tekintetben azóta megnyugodtak. Jellemző, hogy a vita kirobbantója, Bónus Tibor már tudtommal nem ír kritikát, viszont gyorsan bekerült az egyetemre tanárnak. Találónak érzem Bárány Tibor 2007-es helyzetértékelését: „Ma már nem része egy fiatal irodalmár szakmai szocializációjának, hogy pályája kezdetén rövid, könyvkritikának álcázott szövegeket írjon, amelyekben tanúbizonytságot tesz róla, hogy elsajátította az őt befogadó tudományos közösség nyelvhasználatát...” (*Kinek? Hová? Miért? Az olvasó lázadása*, Kalligram–JAK, 151.)

2007 nyarán újabb kihívás artikulálódott. A *Könyvesblog* és a *Magyar Narancs* gerjesztette ún. „kis kritikavita” véletlenül egybeesett a JAK Tanulmányi Napok 2007 őszi Petőfi Irodalmi Múzeum-beli rendezvényével. (Kibővített anyaga *Az olvasó lázadása?* című kötet.) Elsősorban az internet lehetőségeire hivatkozva most meg az volt a vád, hogy a kritika túl szakmai nyelven beszél, belterjes, gyáva, nem szólítja meg az olvasót, ezzel szemben bezzeg a blogok, azoké a jövő. Közben a szakma nem érezte a forradalmi átalakulást, és később maga a vita egyik fő kezdeményezője, Dunajcsik Mátyás is visszavonulót fűjt: belátta egyrészt, hogy „a magyar kritikai élet és nyelv megújítását nem a *Könyvesblog*tól kell várnunk”, másrészt hogy „a magyar nyelvű, nyílt internetes fórumok jelen pillanatban nem vagy csak korlátozott mértékben alkalmasak érdemi viták lebonyolítására...” (*Az olvasó lázadása... Az olvasó lázadása?*, Kalligram–JAK, 2008, 133.)

Ha megnézzük, a kritika-viták kirobbanásának háttérében általában egy-egy új generáció, új irodalmi csoportosulás áll. És sokszor leginkább hatalmi harcok is vannak a mélyben. A rendszerváltás után az a még a kádári világban szocializálódott, 1960 körül született nemzedék kereste tán legjobban a helyét, amelynek később mindenekelőtt az „új próza” és annak Balassa Péter-féle interpretációja jelentette a dilemmát, mivel mind a tárgy, mind annak interpretációja elbizonytalanodott a '90-es évek elején. 1995 körül az egyetemi szférában kinevelődött új tudósgeneráció igyekezett megmutatni magát a szélesebb nyilvánosságban. 2007-ben újabb – éppen nem az egyetemen, hanem a sajtóban, főleg az internetes fórumokon maguknak teret kereső – kezdő kritikusok hirdették meg, hogy be kell rúgni az egyébként nyitva álló ajtót.

Ha pedig azt nézzük meg, hogy a „kinek szól a kritika?” kérdésére milyen válaszok születtek, meglepő ívet rajzolhatunk meg. Balassa '80-as évekbeli híres kijelentése, miszerint a kritika márpedig kizárólag az írónak és az olvasónak szól, nagy erejű volt akkor, azt jelezte, hogy normális viszonyok közt az irodalompolitikának semmi keresnivalója itt. De akkor még nem voltak normális viszonyok. A Balassa-féle afirmatív kritika a hatalom *ellen* is íródott. Radnóti 1991-es felszólítása a demokratikus viszonyok közti normális, jól működő kritikai élet megteremtését szorgalmazta, 1993-as debreceni beszéde a kritika szervizjellegét, szolgáltatás és szolgálat voltát hangsúlyozta (*Javaslat befogadásra, Alföld*, 1994/2; kötetben: *A piknik*, Magvető, 2000, 35–47.). A kérdésre tehát lényegében azt válaszolta, hogy a kritika az olvasónak szól, és egyik fontos feladata, ha nem a legfontosabb, hogy befogadókat nyerjen a műnek. De méltányos, arányos értékítélet segítségével. A Radnóti által akkor határozottan szorgalmazott kritikai szigor a korábbi – megjegyzem 1989-ig igencsak érthető – megéneklő gyakorlat *ellenében* minősült kívánatosnak. A „nagy kritikavita” a kérdést így élezte ki: az irodalomtudomány értőihez szóljon-e a kritika *vagy* az irodalomértők szélesebb köréhez. Bár a közérthetőség kívánalma demagógiára is adott alkalmat, a gyakorlat azóta azt mutatja: jobb, ha a kritika nem tudományos nyelvet, nem is művészi nyelvet, hanem köznyelvet beszél. Ez a belátás 1995 óta tapasztalatom szerint általánossá vált. Ennek *ellenére* 2007-ben volt, aki feltalálta a spanyolviaszt: ne a tudományra, ne az íróra figyeljen a kritika, hanem az olvasót elégítse már ki végre. Igen ám, csak hogy ekkor megint átestünk a ló másik oldalára. A blogok olyan bejegyzései, hogy „szerintem ez

nagyon szar” vagy „nekem ez nagyon bejött”, lehet, hogy *nagyon* bátor értékítéletet fogalmaznak meg, ámde ez bizony még nem kritika, ha nem társul hozzá indoklás, ismertetés, értelmezés, elemző munka. A legutóbbi vita ugyanakkor a piacnak, az eladhatóságnak, az irodalmi gépezet gazdasági működésének kérdéseit is fölvetette, valamint az interaktivitás, a párbeszéd, a valódi kritikai viták szükségességét is.

*

Mindezen belátások ismeretében, és annak tudatában, hogy nincs új a nap alatt, a hátralévőkben megpróbálom néhány pontban mégis összefoglalni, melyek az én tapasztalataim, a bevezetőben jelzett helyzetemből nézvést, meg egyszerű olvasóként – ha volna ilyen –, könyvek és kritikák olvasójaként. Válság nincs, lázadás nincs, de azért morogni szabad.

(1. *Az irodalmi kritika kevés.*) Szemben azzal a vélekedéssel, milyen nagyszerű, hogy tí. havonta száznál több könyvkritika jelenik meg, azt gondolom, a komoly kritika a potenciális kritikusok kapacitását ismerve több lehetne. A napilapokban jó esetben hetente vannak könyvkritikák (érdemben a *Népszabadság*ban és a *Magyar Nemzet*ben, ott is csupán szombatonként). A hetilapokban néha csak havonta (pl. a *Heti Válasz*ban). A *Magyar Narancs*ban jó, ha átlag hetente 1-2 könyvrecenzió található. Az internetes fórumokra naponta több anyag felrakható lenne, ezzel szemben a *Litera* mindössze havi 2–3 könyvkritikát közöl, a *Revizor*, a *Prae*, a *Bárka Online* kicsit többet, de korántsem annyit, amennyit elvileg föltehetne. A folyóiratokban (melyek egyre kevesebb emberhez jutnak el) havonta maximum 4–5 kötetről van recenzió. Az *ÉS*-ben hetente átlag 8–10-ről.

(2. *Az irodalmi kritika lassú.*) Ha egy koncertről, filmről, színházi bemutatóról, kiállításról, rádió- vagy tévéműsorról írnak, azt gyorsan kell. A könyv, úgymond, ráér. Nincs olyan aktualitása, mint az említetteknek. Ezért is lassú a reagálás. Praktikusan azért is, mert egy nagyregényt egy hétig kell olvasni, egy filmet másfél óra megnézni. Lassú a reagálás azért is, mert a napi- és hetilapok, a netes fórumok helyett az érdemi kritika sokszor a folyóiratokban talál helyet, itt viszont az átfutás gyakran akár 1–2–3 év.

(3. *Az irodalmi kritika nem elég párbeszédképes.*) A klasszikus kritika *gyakorlati* szempontból monológ, bármennyire is törekszik a párbeszédre nyilván a hagyománnyal, a szövegek tengerével. De törekedhet konkrét párbeszédre is több kritikai vélemény, erre jó példa a *2000 Margináliák* sorozata, a *Holmi* és az *ÉS* „ketten egy könyvről” gyakorlata vagy a különböző beszélgetések (*Beszélő-kvartett*, *Szextett*, *Pulzus*, *ImPulzus*, *Kritikustusa*, *ÉS-kvartett*). A közönséggel való párbeszédre pedig az interneten adódnának lehetőségek moderált gyors viták keretében, ám a dolog leginkább kimerül a változó minőségű kommentekben. Jó lenne, ha több *valódi*, akár többszintű vita lenne.

(4. *Az irodalmi kritika nem tud eléggé orientálni.*) Ha egy mérnök, tanár vagy sebész irodalomkedvelő szeretné tudni, mit olvasson el a mai magyar irodalom új

kötetei közül, nehezen fogja megtudni. A tévéből, rádióból nemigen. A napilapokból se nagyon. Nem vehet meg állandóan 8–10 újságot ahhoz, hogy képből legyen. A folyóiratok nagy részéhez hozzá se fér. A fontosabb kritikák nagyon szórta jelennek meg. A gazdasági vagy a női magazin könyvajánlója meg a sikerlisták sokat jelenthetnek, de az csak a kezdet. Sokan azt szeretnék, ha egy lapból „mindent” megtudhatnának. Bár az se biztos, hogy ez jó lenne.

(5. *Az irodalomkritika nem eléggé rétegzett.*) Ideális esetben volnának bőséggel a színes magazinok ajánlója, aztán a napilapkritikák, a hetilapok, majd a folyóiratok elemzőbb kritikái, végül a tudományos lapok tanulmányai, konferenciák anyagai, a tanulmánykötetek és a monográfiák. Mindez működget, de ha egy konkrét jelentős mai életművet akarunk végigkövetni, az a legkritikább esetben halad végig a teljes folyamaton. Az se jó, ha a professzor már csak monográfiát ír, a napi kritikát meg írja csak a doktorandusz. (Megjegyzem: már ő se nagyon ír napi kritikát.)

(6. *Az irodalomkritika nem arányosan kitüntetett.*) Sokszor véletlenszerű, miről mennyit és milyen mélységben ír a kritika. Részben szerencse kérdése. Kiemelkedő esetekben azért összekapja magát (*Sinistra körzet, Jadwiga párnája, Tündér-Völgy, Halászember, Harmonia caelestis, Párhuzamos történetek, Köztünk maradjon, Nincstelenség* stb.). Van kiváló kortárs szerző, aki, mivel nem publikál, kiesik a tudatból, de egy kiváló tanulmányválogatás visszahozhatja (pl. Lengyel Péter). Van, aki akkor is kiesik, ha ír (hol joggal, hol nem, több tucat név a szerkesztőségben). És van, aki annyi kötetet publikál, hogy a kritika nem győzi feldolgozni. Sokszor méltánytalanul kis figyelem esik azonban egy-egy jelentős kötetre (főleg verses- és drámakötetek, esszékötetek esetében).

(7. *Az irodalomkritika még mindig a „lebúzás” botrányára orientált.*) Bár a negatív kritika korántsem azonos a goromba vagy a méltánytalan kritikával, sok kritikus azzal akar feltűnni, hogy durván fogalmaz. Szerintem az írók sértődése ilyenkor sem jogos, ám esetenként a durvaság sem az. Míg azonban Berzsenyi pályáját megakasztotta Kölcsey kemény kritikája, Petőfi költői gyakorlata kifejezetten igényelte a támadásokat, szinte abból táplálkozott. Ki hogyan bírja a kritikát. Az olvasóknak sokszor direkt jól jön a kemény bírálat, még az is lehet, épp ettől veszik jobban a könyvet. Én igazából csak azokat a kritikusokat unom, akik keményen bírálnak, majd ha őket bírálják, akkor meg sírnak. Más kérdés, hogy ma egy kritikus nem tud megélni abból, hogy csak kritikus, ez elég nagy baj, és adott esetben a függetlenségét is veszélyeztetheti.

(8. *Az irodalomkritika nem eléggé népszerű és nem eléggé népszerűsít.*) A komoly fizikus lenézte Öveges Józsefet, a komoly genetikus Czeizel Endrét, az akadémiai zenekritikus Fáy Miklóst, az irodalmár Ungvári Tamást. Pedig népszerűsítő funkciójuk kétségtelen. Jó, ha vannak különböző szintű népszerűsítői a szakmának, az persze nem jó, ha felületesek, de vajon lehet-e máshogy, és nem is biztos, hogy minden népszerűsítő az. A komoly, szakszerű kritika pedig nem tud egy foknál népszerűbb lenni, sajnos.

(9. *Az irodalomkritikának nincs komoly kapcsolata az iskolával.*) Ezáltal az élő irodalomnak sincs. Még sokszor az egyetemmel sem, nemhogy az alsóbb szintekkel. A kortárs írókat nem nagyon ismerik az egyetemi előadókban sem (élőben sem, műveikben sem, a rájuk való hivatkozásokban sem). Sokkal több átjárás kéne a klasszikus és a mai irodalom tanítása közt. Ehhez ilyen beállítottságú egyetemi oktatók, középszinten pedig egyrészt rendkívüli irodalomórára járó irodalmárok, másrészt kortárs köteteket vásárló, lapokat olvasó tanárok kellenének. Ehhez meg sok idő és sok pénz.

(10. *Az irodalomkritika nem használja ki eléggé az internetet.*) Már említettem, sokkal több rövid kritika kerülhetne föl, és ezekről vita, párbeszéd lehetne a közeg lehetőségei szerint. Ehhez moderálni kellene. Ehhez is több pénz kellene. Ugyanakkor jobban kellene azt is jelezni, mi a különbség a könyvkiadók által támogatott könyvajánló szövegrészeket, beharangozások – és az ettől elvileg teljesen független könyvkritikák között.

(11. *Az irodalomkritikának nincs komoly kapcsolata a médiával.*) A tévékből, rádiókból jórészt kiszorult az élő irodalom. De pl. az élő színházi közvetítés is. A kortárs zene vagy a jazz csak éjfél után mehet. Alig vannak új hangjátékok, versfelolvasások. Archív anyagok mennek, főleg, ha mennek. Hogy lenne akkor az élő irodalomról, művészetéről szóló beszédnek helye? Ehhez egy Reich-Ranicki kellene.

(12. *Az irodalomkritikának nem partnere a közszolgálat.*) Az ún. közszolgálat nem látja el e téren sem feladatát. Az ún. közszolgálati média feladata volna ugyanis az is, hogy a kortárs magyar kultúrát közvetítse. Ez nagyon gyengén és nagyon féloldalasan történik meg. Ehhez történetesen volna pénz, kultúrpolitikai akarat kéne. Ma a kortárs magyar kultúra egészének legjobb teljesítményei közül nagyon sok nem számíthat a nem kereskedelmi adók jogosan elvárható komoly szakmai munkájára. A kereskedelmiek meg azt mondják, ez nem feladatuk.

(13. *Az irodalomkritika sokat beszél magáról.*) Azt mondhatják a még kitartó irodalombarátok, hogy a kritika túlzottan el van foglalva magával, pedig inkább törődhetne az olvasóval. Ebben lehet valami. A metakritika kapcsán én is önkritikát gyakorolok. Persze nem kéne a kritikával foglalkozni, ha úgy éreznénk, hogy mindenben tökéletesen működik. De, a tradíciót ismerve ilyen ügye fogunk érezni soha.

(13+1. *Mégis, végezetül csak azt mondhatom, inkább írjunk meg három kritikát, minthogy egy előadást tartsunk a kritikáról. Tudván, hogy tulajdonképpen kritikai tevékenység a szerkesztés is, a válogatás is, a zsűrizés, a szakmai szervezés, a konferencia-előadás, a rádiós beszélgetés, az interjúkészítés, a tanítás maga, a tan-könyvírás, sőt a műfordítás is. Tudván azt is, hogy mindez idő és pénz, pénz meg pénz kérdése. Is. Ezzel együtt mégis azt mondom: minden irodalmár az általa ügy-is olvasott vagy a kezébe nyomott könyvekről írjon gyakrabban kritikát!*)